

SARF BİLGİSİ VE ÖMER B. ALÎ B. İBRÂHİM B. HALÎL EL-İSPİRÎ'NİN “ER-RISÂLE FÎ TEMEYYUZÎ'L-EBVÂB” ADLI ESERİNİN EDİSYON KRİTİĞİ

İsmail DEMİR*

Özet

Bu makalede Arap gramerinin bir bölümü olan “sarf” ve onun başlangıçtan günümüze kadar geçirdiği aşamalar hakkında bilgi verilmiş ve aynı zamanda Ömer b. Alî b. İbrâhîm b. Halîl el-İspirî'nin sarf alanında sadece fiil kalıplarını içeren *er-Risâle fî Temeyyuzî'l-Ebvâb* isimli risâlesinin edisyon kritiği yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: sarf, nahiv, fiil, mâzi, muzâri, mastar.

Sarf Knowledge and the Critical Edition of the Work of “Omer b. Ali b. Halil el-Ispiri” er-Risale fî Temeyyuzî'l Ebvâb

Abstract

In this study, some information is given about “sarf” and the phases it has passed since the beginning until today at the same time, the critical edition of the work of Ömer b. Ali b. İbrahim b. Halil el-İspiri, which only contains verb patterns in the field of sarf, is made.

Key words: sarf, syntax, verb, past, present, infinitive.

GİRİŞ

Arapça, günümüzün en zengin dillerinden biridir. Bu dilin gramerinin tespiti belli merhaleler geçirmiştir. İslâm'dan önceki dönemde yaşayan

* Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Arapların yazılı bir gramerinin olmadığı, ancak doğuştan gelen tabii yetenekleri ile fasih, gramer kurallarına bağlı konuştukları ve şiir terennüm ettikleri söylenmektedir. Bu durum *lahn*'ın (fasih olmayan, kuralsız hatalı konuşma) Cahiliye döneminde hiç mevcut olmadığını göstermemektedir.

İslâmî dönemde, Arap olmayanların Müslüman oluşu, bu dilin feth olunan bölgelerde din ve bilim dili olarak yaygınlaşmasıyla lahn artmaya başlamıştır. Bu durum, *Kur'ân-ı Kerîm*'in doğru okunup doğru anlaşılması ve Arapça'nın korunması arzusunda olan bazı şahsiyetleri bu dilin kurallarını tespit etme çalışmalarına sevk etmiştir.

Makalede gramerin bir bölümünü teşkil eden "sarf" üzerinde durulmuş, edisyon kritiğini yaptığımız eserin de sarf üzerine yazılmış olması nedeniyle başlangıcından günümüze kadar bu hususta önemli bir takım bilgiler verilmiştir.

Sarf Çalışmaları

Arap gramerinin temel iki dayanağı vardır. Bunlardan birisi sarf, diğeri ise nahivdir. Sarf ve nahiv ikilisi birlikte Arapça dil kurallarının bütünü oluşturur. Sarf, dilin temel maddesini yani kelimenin şekil yapısını ele alırken, nahiv bu maddeler arasındaki ilişkiyi veya bu maddelerin oluşturdukları bütünü yani cümleyi inceler. Diğer bir ifade ile sarf ve nahiv gramerin birer parçası olarak bir birini tamamlayıcı iki unsurdur.¹

Sarf (et-tasrîf), sözlük anlamı itibariyle çevirmek, rüzgârın yönünü değiştirmek anlamlarını ihtivâ etmektedir.² İstilahî anlamına gelince, bu hususta sarf ve nahiv âlimleri tarafından değişik tanımlar yapılmıştır. Bunlardan en meşhur olan tanımlar şunlardır: "*Sarf; Arapça kelimelerin şekillerini inceleyen bir ilimdir: sarf kelimenin aslını mâzî, muzâri, ism-i fâil ve ism-i meful gibi emsile-i muhtelifeden şekillere sokmaktır.*"³

Sarf, nahiv (gramer) ile fonoloji (sesbilim) arasında bir dil analizi ko-

¹ Bakırcı, Selami-Demirayak, Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 2001, s. 183.

² İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-'Arab*, I-XX, Dâr Sâdır, tsz., XI, 90.

³ Hasan Hindâvî, *Menâhîcu's-sarfyyîn ve mezâhibuhum*, Beyrut, 1409/1989, s.14.

numundadır. Buna göre istenilen mananın elde edilmesi için asl-ı vahid-i⁴(asıl tek bir kelimeyi) emsile-i muhtelifeye dönüştürmek, yani kelimeye yeni anlamlar kazandırmak için bu kalıplara sokmak demektir. Buna göre sarf, fonetiğin çatısını ve nahvin temelini oluşturmaktadır. Bu sebeple büyük bir öneme sahip olan sarf ilmi, cümle yapısı ilmi olan nahvin (söz dizimi=syntax) hareket noktasını oluşturan kelimenin kaideleri ilmi, yani batı dillerindeki şekil bilgisi olan didaktik morfolojinin karşılığı olmaktadır.⁵

Sarf konusunda günümüze ulaşan en eski tarif meşhur Arap dilcisi Sîbeveyh (ö. 180/796)'e aittir. Sîbeveyh'in, *el-Kitâb'ında باب ما بنت العرب من الأسماء والصفات والأفعال غير المعتلة والمعتلة وما قيس من المعتل الذي لا يتكلمون به ولم يجي في كلامهم إلا نظيره من غير بابيه، وهو الذي يسميه النحويون التصريف.* "Bu bölüm nahivcilerin *et-tasrîf (sarf) ...olarak isimlendirdikleri bölümdür*"⁶ demektedir. Elimizde bulunan en eski ve en kapsamlı çalışma olan bu kitapta müellif tarafından sarf için bir bölüm açılmış olması bize, daha önceden bu ilim üzerinde çalışıldığını göstermektedir. Sîbeveyh'in bu eserini şerh etmiş olan es-Sîrâfî (ö. 368/979) bu tariften hareketle, "bir kelimenin vezni üzerinde başka kelimenin kurulması şeklinde sarfı bir dil kıyası olarak anlamıştır. Buna karşılık, er-Rummânî (ö. 384/994) sarfın, ziyâde, i'lâl, ibdâl ve idğâm gibi kelimenin değişik durumlarını inceleyen bir ilim ve Sîbeveyh'in tarifinden kast edilenin de bu olduğunu ileri sürmüştür.⁷

H. IV. asırda yaşamış olan İbnu'l-Hâcib (öl. 646/1248) "Sarf ilmi, kelimenin irapla ilgili olmayan yönünün, bina (şekil ve yapılış) hallerinin bildiği bir usul ilmidir" şeklinde tanımlayarak, sarfı bir metodoloji olarak ele alırken, dönemin meşhur ilim adamlarından ve Mısır nahivcilerinden olan İbn Mâlik (öl. 622/1274), "Sarf ilmi, kelimedeki harfler ve bunların asıl, zâid, sahih, illetli vb. durumlarını inceleyen; harf ve câmid isimler alanında

⁴ Asl-ı vâhid: Basralılara göre masdar, Kûfelilere göre ise kelimenin fiil halindeki ilk sığasıdır. Bkz. Sa'duddîn et-Taftâzânî, *Tedricu'l-edânî (Şerhu 'İzzî)*, Halep, tsz., s. 11.

⁵ 'Alî 'Abdulvâhid Vâfî, *Fikhu'l-luğa*, Kahire, tsz., s. 272; *Menâhîcu's-sarfiyyîn*; s. 40; *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 183.

⁶ Sîbeveyh, Ebû Bîşr 'Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, nşr. Muhammed Hârûn, I-VI, Kahire, 1402/1982, IV, 242.

⁷ *Menâhîcu's-sarfiyyîn*; s. 17-18; *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 184.

olmayıp ilgi alanı sadece müştak (türemiş) isimlerle- fiiller olan bir ilimdir *şeklinde tarif ederek sarfi, kelimenin etimolojik yapısı ile ilgilendirmekte ve kelime türetme usulü olarak algılamaktadır. Yine Mısırlı diğer bir nahivci olan İbn Hişâm el- Ensârî (öl. 761/1360) ise “Sarf müfred bir kelimenin, tesniye veya cemi haline sokulması, manevi sebeplerle fiile dönüşmesi gibi lafzî sebeplerden dolayı yapısında meydana gelen değişikliklerdir. Bu değişikliklerin sahih ve illetli gibi hükümleri vardır, işte bu hükümlere et-tasrîf (sarf) ilmi denir” şeklinde tarif ederek sarfi, kelimenin yapısında meydana gelecek basit değişikliklerle ilgilenen bir ilim dalı olarak görmektedir.*

Bütün bu tanımlamalar, görüldüğü gibi aslında aralarında pek fazla fark olmayıp kelimenin yapısıyla ilgili olarak iki esasta toplanmaktadır:

a- İsm-i fail, ism-i meful, masdar, ism-i zamân, ism-i mekân ve ism-i taşğîr gibi kelimenin çeşitli sığalara (şekil ve kalıp) konulması,

b- Ziyâde, hazf, ibdâl, kalb, nakl, ve idğam gibi kelimenin yapısı üzerinde meydana gelen değişikliklerle yeni anlamların elde edilmesi.⁸

Sarf İlminin Önemi

Bazı ilim adamları sarf ilminin çok önemli olduğundan bahsetmişlerdir. Bunlardan ez-Zerkeşî (öl. 794/1392): *وفائدة التصريف حصول المعاني المختلفة المتشعبة عن معنى واحد فالعلم به أهم من معرفة النحو في تعرف اللغة لأن التصريف نظر في ذات الكلمة والنحو نظر في عوارضها وهو من العلوم التي يحتاج إليها المفسر.* “Sarfın önemi bir manadan (kelime) değişik manaların elde edilmesidir. Dil öğreniminde sarf bilgisinin nahiv bilgisinden önce olması gerekir. Çünkü sarf bizzat kelimenin kendisiyle ilgili iken nahiv, kelimenin tali durumlarıyla ilgilidir.”⁹ demektedir. *İbn Cinnî (öl. 292/905), el-Munsif adlı eserinde sarf ilminin tarifine değinirken “Arapça öğrenmek isteyen herkesin sarf ilmine şiddetle ihtiyacı vardır. Zira sarf, Arapça’nın ölçüsü olup kendisiyle Arapça’ya sonradan giren yabancı kelimelerin seçildiği kaide ve kurallar*

⁸ *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 184.

⁹ ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. ‘Abdillâh, *el-Burhân fi ‘ilmi’l-Kur’ân*, nşr. M. Ebu’l-Fadl İbrâhîm, I-IV, Mısır, 1376/1957, I. 297.

ilmidir; türetme (iştikak) bilgisi de sadece bununla elde edilir.¹⁰ diyerek sarf ilmine olan ihtiyacın önemini vurgulamaya çalışır. Önemli sarf kitaplarından birisi sayılan ve İbn Kemal Paşa (öl.940/1534)'nın Türkçe'ye çevirdiği *Merâhu'l-ervâh* adlı eserin müellifi Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd, "Sarf ilimlerin anasıdır.¹¹" şeklinde tanımlamak suretiyle bu ilmin bir başlangıç ve diğer ilimler için bir kaynak olduğunu ifade etmektedir.

Sarf İlminin Ortaya Çıkışı

İslâmiyet'in gelişiyile birlikte Arapların, İslâm'a giren Arap olmayanlarla bir arada olmaları ve hayatlarını birlikte sürdürmeleri sonucu dilde hatalı konuşmaların yaygınlaşması üzerine, ilk defa nahvi tespit edenin Ebu'l-Esved ed-Du'elî olduğu bilinmektedir. H. I. asırda Basra'da nahiv çalışmalarının başladığı ve önemli mesafe kat edildiği dönemlerde sarf, nahiv ilmi içerisinde işlenmiş, bundan dolayı Arapça'nın önemli bir kolu ve ilim dalı olarak ortaya çıkışı geç olmuştur.¹²

İlk dönem ilim adamları sarf ilmini ilk ortaya atan kişinin kim olduğuna işaret etmemişlerdir. Bunun sebebi belki de sarfin başlı başına bir ilim dalı olarak görülmeyip nahvin bir parçası sayılması veya bu iki ilme birden nahiv ıstılahı kullanılmış olup nahvin tespit edildiği yıllarda her iki ilim dalının iç içe girmiş olması ve bu nedenle belirgin çizgilerle ayırt edilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.¹³

Nahvin ilk tespit edildiği ve gelişmeye başladığı devre olan Ebu'l-Esved'den el-Halîl b. Ahmed (öl. 175/791)'e kadar olan dönemde sarf, nahiv, dil, edebiyat ve diğer Arapça ile ilgili ilimler hep bir bütün olarak değerlendirilmiş ve sarf ilmî de bu bütünlük içerisinde incelenmiştir.

Edebiyatçı nahiv, dil ve diğer ilimlerle ilgilendiği gibi sarf ilmiyle de

¹⁰ *Menâhicu's-sarfıyyîn*; s. 62; *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 185.

¹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya, **I-II, Ofset-İstanbul, 1378/1957**, II, 1651.

¹² *Menâhicu's-sarfıyyîn*, s. 53; *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 187.

¹³ *Arap Dili Grameri Tarihi*, s. 188.

ilgilenmiştir.¹⁴

Nahiv ilminin tespiti, h. I. asrın ikinci yarısında yaşamış olan Ebu'l-Esved ed-Du'elî'ye dayandırılırken; sarf ilmi de h. II. asrın sonlarında yaşamış olan Ebû Müslim Mu'âz el-Herrâ' (ö. 187/802)'ya nispet edilmiştir. Son dönem ilim adamlarına ait eserlerde bu ilmin esaslarının Kufeli nahivcilerinin ileri gelenlerinden Ebû Ca'fer er-Ru'âsî'nin amcası, Ebu'l-Esved'in öğrencisi ve 'Abdumelik b. Mervân'ın öğretmeni olan Mu'âz el-Herrâ tarafından tespit edildiği hususunda¹⁵ genel bir kanaat bulunmaktadır.

Sarf ilminin Mu'âz el-Herrâ' tarafından tespit edilmesi konusunu ihtiyatla karşılayan çağdaş araştırmacılardan Şevkî Dayf, bu genel kanaatin aksine bu ilmi vaz' eden, nahivle birlikte sarf ilmine ait kaide ve kuralları ilk defa tespit eden kişinin el-Halîl b. Ahmed olduğunu savunmaktadır. Günümüzde el-Halîl b. Ahmed'in, *el-Cumel fi'n-nahv*¹⁶ adlı eserinin yayımlanmış olması da bu tezi desteklemektedir. Ancak bu iki ilim dalına ait temel bilgiler, öğrencisi Sîbeveyh tarafından *el-Kitâb* adlı eserinde sistematik olarak kayda alınmıştır. Dolayısıyla nahiv gibi sarf ilmi konusunda da önemli adımlar atmış olan el-Halîl b. Ahmed, bu ilme ait temel sayılacak kaide ve kuralları tespit ettiği gibi bununla ilgili önemli terimleri de belirlemiştir.¹⁷

Görüldüğü üzere sarf ilmini tespit edenin kim olduğu ve nelerin tespit edildiği konusunda değişik görüşler ileri sürülmüş ve değişik tartışmalar yapılmıştır.

¹⁴ Muhammed et-Tantâvî, *Neş 'etu 'n-nahv ve târihu eşheri 'n-nuhât*, Mısır, 1393/1973, s. 29, 30.

¹⁵ es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân, *Buğyetu 'l-vu 'ât fi tabakati 'l-luğaviyyîn ve 'n-nuhât*, nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrâhîm, I-II, Mısır, 1399/1979, II, 291; es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân, *el-Muzhir*, nşr. Ahmed Câd el-Mevlâ ve diğerleri, I-II, Kahire, tsz., II, 400; Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafâ, *Mifiâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde*, I-II, Kahire, 1968, I, 149; Brockelmann (C.), *Târîhu 'l-edebi 'l-'Arabî*, I-VI, trc. 'Abdulhalîm en-Neccâr. (I-III. ciltler); es-Seyyid Ya'kûb Bekr-Ramadân 'Abduttevvâb, (IV-VI ciltler), Kahire, tsz., II, 197.

¹⁶ Bakınız; Tefkîk Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", *DİA*, XV, 311.

¹⁷Şevkî Dayf, *el-Medârisu 'n-nahviyye*, Kahire, 1968, s. 33-34.

Sarf Alanında Yapılan Önemli Çalışmalar

Sarf ve nahiv konularını birlikte işleyen ve günümüze ulaşan ilk eser bilindiği gibi Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ıdır.

Sarf ile ilgili ilk müstakil eser ise, Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî'nin *el-Musannaf* adıyla şerh etmiş olduğu, Ebû Osmân el-Mâzinî (ö. 249/863)'nin *Kitâbu't-tasrîf*¹⁸ adlı eseridir. el-Mâzinî bu alanda yazdığı eseri ile sarfî nahivden ayırmış ve kendinden sonrakilere bu yolu açmıştır. Sarf ilmi ile ilgili diğer bazı eserler ise şunlardır. İbn Cinnî, *el-Munsif, et-Tasrîfu'l-mulûkî*; el-Muberrid, Ebû Cafer et-Taberî (öl.304/916) ve İbn Keysân (ö. 320/932) gibi müelliflerin sarfa dair et-Tasrîf adıyla yazmış oldukları eserleri vardır.

İbn Ya'îş (ö. 643/1245), *Şerhu't-Tasrîf*; İbnu'l-Hâcib (ö. 646/1248), *eş-Şâfiye*; İbn 'Usfûr (669/1271), *el-Mumti' fi't-Tasrîf*; 'Izzu'd-dîn 'Abdulvahhâb b. İbrahim ez-Zencânî (ö. 655/1257), *el-İzzî* veya *Mebâdî'u't-tasrîf*, Arapça öğreniminde oldukça fazla okunmuş olan bu eserlere çok sayıda şerh yazılmıştır.

Diğer önemli bir eser de Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd'un *Merâhu'l-ervâh* adlı kitabıdır. Sarf konularını detaylı bir şekilde ele alan bu eser başta Şemseddin Ahmed Dikkoz (ö. 855/1451) ve daha pek çok ilim adamı tarafından şerh edilmiştir.¹⁹

Osmanlı Döneminde Sarf Alanında Yapılan Önemli Çalışmalar

Osmanlı döneminde sarf alanında birtakım çalışmalar yapılmış olup bunların bir kısmı öğretime yönelik olmuştur. Sarf ilmi ile ilgili yazılmış olan eserlerden bir kısmı şunlardır. Molla Fenârî lakabıyla bilinen Şemseddin Fenârî²⁰ (ö. 834/1430), *Esâsu't-tasrîf*; Sultan II. Murat dönemi âlimlerinden Şemseddin Ahmed Dikkoz²¹, *Şerhu'l-Maksûd* ve *Şerhu*

¹⁸ *Keşfu'z-zunûn*, I, 412.

¹⁹ *Keşfu'z-zunûn*, II, 1651.

²⁰ İsrnâ'il Bâşâ el- Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'ârifin esmâ'u'l-mu'ellifin ve âsârü'l-musannifin*, I-II, İstanbul, 1951, II, 188.

²¹ *Keşfu'z-zunûn*, II, 1651.

Merâhi'l-ervâh; Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-'Ayntâbî²²(ö. 855/1451), *Şerhu Merâhi'l-ervâh*; Alâuddîn Musannifek, Ali b. Mahmûd b. Mesûd²³(ö. 875/1470), *Şerhu Merâhi'l-ervâh* ve *Şerhu'l-Maksûd*; Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573), Ebû Hanife'ye izafe ettiği *Maksûd* adındaki sarfa dair meşhur eserin şerhi olan *İm'ânu'l-enzâr*; *Binâ* ve *Maksûd* adındaki eserlerin muhtasarı mahiyetinde olan *Risâle fi's-sarf*; *Kifâyetu'l-Mubtedî* ve *el-Emsiletu'l-Fadliyye*²⁴ ve Zeynizade, Hüseyin b.Ahmed el-Hanefî el-Bursevî²⁵ (ö. 1168/1755), *İnne ebvâbe't-tasrîf erba'ün*.

Yukarıda zikrettiğimiz eserler Osmanlı döneminde sarf alanında yapılmış olan çalışmalardan sadece bir kısmıdır. Osmanlı döneminde yaşamış Türk âlimlerin Arap grameri için verdikleri uğraşının boyutlarının daha iyi anlaşılması için M. Sadi ÇÖGENLİ tarafından hazırlanmış olan “*Eski Harflerle Basılmış Arapça Dilbilgisi Kitapları Katalogu*” adlı çalışmada verilen listeye bakılması faydalı olacaktır.

Ömer b. Alî b. İbrâhîm b. Hafîl el-İspirî'nin Arap Dili Alanındaki Eserleri

1. *Mübeyyinu'l-Lübûb*: İspirî, bir haşiyede bu isimle sarf alanında bir risâlesi olduğunu söylemektedir.²⁶ Eserin bir yazma nüshası, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde Yazmalar, nr. 465'de kayıtlı olup, 22 varaktır.

2. *Lübbü't-Tasrîf*: Bu eseri, Mehmet Tâhir Bursalı kaydetmektedir.²⁷ Bağdâdî de bu eseri aynı isimle nakletmektedir.²⁸ Ne var ki, herhangi bir yazmasına rastlanılamamıştır.

3. *er-Risâle fi Aksâmi'l-Kelime*: Bu risâlenin bir yazma nüshası mevcuttur: (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., Yazmalar, nr. 465,

²² *Miftâhu's-sa'âde*, I,215; Yavuz, Mehmet, *Osmanlı Türk Alimleri*, İstanbul, 2001, s. 58-62.

²³ *Miftâhu's-sa'âde*, I, 151; *Hediyetu'l-'ârifîn*, I, 735; *Osmanlı Türk Alimleri*, s. 64-69.

²⁴ Arslan. Ahmet Turan, *İmam Birgivî Hayatı ve Eserleri ve Arapça Tedrisindeki Yeri*, İstanbul, 1992, s. 140, 142, 147, 150.

²⁵ Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III (tek mücellet), İstanbul, 1333-1342, I, 321.

²⁶ İspirî, *Risâle*, vr. 4b (“*veste'zentü*” ifadesine düştüğü haşiye).

²⁷ Bursalı, *Osmanlı Mü'ellifleri*, I, 369.

²⁸ el-Bagdâdî, *Hediyetu'l-'ârifîn* I,800.

5 vr.). Müellif, bu eseri ilk olarak 1147/1734 yılında Erzurum'da yazdığını; daha sonra da 1148/1735 tarihlerinde İstanbul'da ikmal ettiğini ifade etmektedir.²⁹

4. *er-Risâle fi't-Te'nîs*: Eserin bir yazma nüshası vardır: (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., Yazmalar, nr. 465, 8 vr.)

5. *Temeyyuzu'l-Ebvâb* : Eserin bir yazma nüshası bulunmaktadır: (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., Yazmalar, nr. 465, 7 vr.) Yazma nüshanın sonunda eseri, *Temeyyuzu'l-Ebvâb* olarak isimlendirdiğini, 1145/1732 yılında Erzurum'da yazdığını; 1148/1735 yılında İstanbul'da gözden geçirerek temize çektiğini kaydetmektedir.³⁰

6. *er-Risâle fi Fi'leyn izâ Tenâze'â fi İsmîn Zâhirin*: Eserin bir yazması vardır: (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., Yazmalar, nr. 465, 4 vr.) İspirî, *Risâle-i Hamdiyye*'nin bir haşiyesinde iki âmilin tearuz ettiği konuyu açıkladığı nahivle ilgili *er-Risâle fi'n-nahv* adlı bir risâlesinin daha olduğunu ifade etmektedir³¹; ki bu eser, *er-risâle fi fi'leyn izâ tenaze'â fi ismîn zahirin* adlı risâlesidir.

Müellifin Arap Dili (Sarf ve Nahiv) alanındaki eserleri toplam 46 varaktan oluşmaktadır.

Risâlenin İsmi

Yazar, risâlenin ikinci sayfasında (yani 22^b) ismi ile ilgili şöyle demektedir. لَمَّا كَانَ مِنْ أَهَمِّ الْأُمُورِ، ضَبَّطُ الْأَبْوَابِ الْمَتَصَرِّفَةِ بِلَا قُصُورٍ. Ömer Kara “Ömer b. Alî el-İspirî: Hayatı, Eserleri ve Bir Risâlesinin Tanıtımı” isimli tebliğinde, yazma nüshanın sonunda eserin isminin, *Temeyyuzu'l-Ebvâb* olarak verildiğini belirtmekle beraber, yukarıdaki ifadeden yazarın eserini *Zabtu'l-Ebvâbi'l-Mutasarrife* adıyla isimlendirmiş olabileceğini düşünerek risâlenin adını *Zabtu'l-Ebvâbi'l-Mutasarrife* olarak vermiştir³². Yazar hakkında bilgi veren tabakât ve terâcim kaynaklarında bu isimli bir

²⁹ İspirî, *Risâle fi Aksami'l-Kelime*, vr. 5b.

³⁰ İspirî, *Temeyyuzu'l-Ebvâb*, v. 28^b.

³¹ İspirî, *Risâle*, vr. 4b (“*veste'zentü*” ifadesine düştüğü haşiye).

³² Bkz. Ömer Kara, “Ömer b. Alî el-İspirî: Hayatı, Eserleri ve Bir Risâlesinin Tanıtımı” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, Erzurum, 2007, I, 223.

eserinden bahsedilmemektedir. Ancak risâlenin son sayfasında (28^b) müellif eserini *Temeyyuzu'l-Ebvâb* (وَسَمَّيْتُهُ تَمَيُّزَ الْأَبْوَابِ) olarak isimlendirdiğini ifade etmiş olması, adının belirlenmesi noktasında yoruma açık kapı bırakmamaktadır. Bize göre risâlenin gerçek adı *Temeyyuzu'l-Ebvâb*'dir.

Risâlenin Yazılış Gayesi

Yazar, ikinci sayfada (22^b) yukarıda metnini verdiğimiz cümlesinde, çekimli bâbların tam olarak kavratılmasının en önemli işlerden birisi olduğundan bahsetmektedir. Ona göre sarf ilminde bâbların (fiil kalıpları) iyice bilinmesi çok önemlidir.

Yazar, risâlenin son sayfasında ise dostlarından bu eseri çocuklarına okutmalarını talep etmekte ve onu dost çocuklarına hediye ettiğini bildirmektedir. Yine çocukların istifade etmeleri ve sonuçta kendisine dua etmeleri için bu eseri yazdığını ifade etmektedir.

Risâlenin Konusu

Yazar, ikinci sayfada (22^b) eserini 41 bâb olarak tertip ettiğini bildirmektedir. Eserde ilkin bâbları sadece mastarları ile vermiş, daha sonra ikinci defa ele alıp vezin-mevzûn şeklinde ve mâzi- muzâri-mastar olarak göstermiştir. Eserin gerek bâb sayısı ve gerekse ele alınış bakımından İmam Birgivi'nin (öl. 981/1573) *Kifayetü'l-mübtedî*³³ adlı eseri ve Zeynî Zâde Huseyn b. Ahmed el-Hanefî el-Bursevî'nin (ö. 1167/1754) *İnne Ebvâbe't-Tasrîf Erba'ün*³⁴ isimli eserinden istifade edilerek yazıldığı anlaşılmaktadır.

“Temeyyuzu'l-Ebvâb” Adlı Eserin Değerlendirilmesi

Eserin yazarı, Ömer b. Alî b. İbrâhîm b. Halîl el-İspirî'dir. Erzurum'un yakınında bir karye olan İspir'de doğmuştur. İspirî nisbesini de, bu karyede doğmasından almıştır. Sadece Fatih dersiamlarından olduğu; müderrislik ve Üsküdar naipliği yaptığı nakledilmektedir. 1202/1788'de vefat etmiştir.³⁵

³³ İmam Birgivi, *Kifayetü'l-mübtedî*, nşr. Sadi Çögenli, Fen-Edebiyat Fak. Yayınları, Erzurum, 2000.

³⁴ Zeynî Zâde Huseyn b. Ahmed el-Hanefî el-Bursevî, *İnne Ebvâbe't-Tasrîf Erba'ün*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1297.

³⁵ Geniş bilgi için bkz. *Osmanlı Müellifleri*, I, 369; Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden 1943-1949, II, 429; *Hediyetu'l-Ârifin*, I, 799;

İspirî, yazma eserlerinin sonlarına düştüğü hamişlerde eserlerinin bir çoğunun ilk yazımını 1144/1731-1147/1734 yıllarında Erzurum'da yapmış olduğu kayıtlarına bakıldığında, 1147/1734 yıllarına kadar Erzurum'da kalmış olduğu anlaşılmaktadır. Yine yazmalarındaki bazı risâlelerinin İstanbul'daki gözden geçirme tarihini 1148/1735 olarak vermektedir. Buradan anlıyoruz ki, risâlelerini ilkin Erzurum'da yazmış, daha sonra İstanbul'da gözden geçirerek temize çekmiştir.

Yukarıda adı geçen 6 risâlesi *ve er-Risâle fî Zekâti'l-İbil*, *er-Risâle fî Zekâti'l-Bakar*, *er-Risâle fî Ma'ne'l-Hamd* ve *'ş-Şükr ve'l-Fark Beynehümâ* ve *er-Risâle fî'l-Havârik* gibi risâleleri ile birlikte (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., Yazmalar, nr. 465) daki bir mecmua içinde yer almaktadır.

Edisyon kritiğini yaptığımız *er-Risâle fî Temeyyuzi'l-Ebvâb* isimli risâlesinin, tespit edebildiğimiz tek bir yazma nüshası bulunmaktadır. O da adı geçen mecmuanın 22-28 varakları arasında yer almakta olup 7 varaktan ibarettir. Söz konusu risâlenin sayfalarının, yanlarına, üstüne, altına veya herhangi bir yerine düşülen notlar ve hâmişler bulunmamaktadır.

Eserinin yazar tarafından mı yoksa müstensih tarafından mı yazıldığına dair bir ayrıntı yoktur. Ancak 28^b de (son sayfada), *الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى تَوْفِيقِهِ لِتَرْتِيبِ الْأَبْوَابِ بِأَرْزَنِ الرُّومِ. هِيَ مَنْبَعُ أُولَى الْأَبْوَابِ فِي أَوَّلِ صَفَرٍ مِنْ سَنَةِ خَمْسٍ وَأَرْبَعِينَ، عَقِيبَ مِائَةِ إِثْرٍ أَلْفٍ بَعْدَ هِجْرَةِ أَفْضَلِ الْمُرْسَلِينَ. وَأَمَّا تَنْقِيحِي ثَانِيَةً مَعَ التَّهْذِيبِ وَالتَّنْذِيبِ فَفِي قُسْطَنْطِينِيَّةَ فَضْلُهَا عَنِّي عَنِ التَّعْرِيفِ وَالتَّعْرِيبِ عَلَى أَوَائِلِ جُمَادَى الْأُولَى مِنْ سَنَةِ 1148.* yer alan bu iki cümleden anlaşıldığına göre risâle ilkin 1145/1732 yılında Erzurum'da müsvedde olarak yazılmış ve daha sonra 1148/1735 yılında İstanbul'da ikinci defa temize çekilip süslemeler yapılmıştır. I. ve II. yazım işleminin de Müellif tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kehhâle, 'Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Mü'ellifin Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, Beyrut ts., VII, 297; Ömer Kara, "Ömer b. Alî el-İspirî: Hayatı, Eserleri ve Bir Risalesinin Tanıtımı" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, Erzurum, 2007, I, 212-234.

Metin, nesih hattıyla yazılmış olup okunaklı ve nettir. Unvan sayfası (22^a yani ilk sayfa) Taç formu tığlarla sona ermektedir. Sayfalar, altın cetvelli olup etrafı kuzularla çevrilidir. Yazı aslen siyah is mürekkebi olup bazı kelimeler kırmızı mürekkep ile yazılmıştır.

İlk sayfada 8 satır vardır. Diğer sayfaların her birinde 11 satır bulunmaktadır. Ancak son sayfada (28^b) 12 satır yer almaktadır.

Metnin diline gelince, secisiz düz bir düzyazı tercih edilmiş ve bilimsel bir nesir kullanılmıştır.

Yazar, risâleye giriş yaptıktan sonra; talebe için en önemli hususlardan birinin Sarf'ın bâblarının noksansız, tam olarak bilinmesi gerektiğini bildirmektedir. Bâbları 41 tane olarak vermektedir. İlkin sülâsi 6 bâbı verdikten sonra; sülâsi mezîd (üç harf üzerine artırılmış) bâbları 31 tane olarak vermektedir. Bir harf ziyadesi ile olanları 11 tane olarak vermekte, bunlardan 8 tanesinin نَحْرَجْ kalıbına mülhak olduğunu belirtmektedir. İki harf ziyadesi ile olanları 13 tane olarak verip, bunlardan da 8 tanesinin تَنْحَرِجْ kalıbına mülhak olduğunu ifade etmektedir. Yine üç harf artırmak suretiyle elde edilenleri de 7 kalıp olarak vererek, 2 tanesinin احْرَنْجَمْ kalıbına ve bir tanesinin de اْفَشَعْرَّ ye mülhak olduğunu bildirmektedir. Rubâ'î için olan bir kalıbı فَعْلَلَّة (دَحْرَجَة) ve rubâ'î mezîd için de 3 bâbı vermektedir. Yukarıda zikredilen bâbların tümünü sadece mastarları ile vermiştir.

Müellif risâlenin devamında, sülâsi ve rubâ'î mücerretler hariç diğer bâbları, Arapça ifadeden de anlaşılacağı üzere اَفْعَالًا، نَحْو: اَكْرَمُ - فَمَوْزُونَ اَفْعَل - يُفْعَل - اِفْعَالًا، نَحْو: اَكْرَمُ üzere اَكْرَمُ - اِكْرَامًا، بِزِيَادَةِ اَلْهَمْزَةِ فِي اَلْأَوَّلِ. vezin-mevzûn şeklinde ve mâzi, muzârî ve mastar olarak vermektedir. Ayrıca kalıbın hangi harf ile nasıl yapıldığını göstermektedir.

Müellif, adı geçen bâbların manalarından (müteaddî, lâzım, vs. gibi) bahsetmediği gibi hiç birisine örnek te vermemiştir.

“Temeyyuzu’l-Ebvâb” Adlı Eserin Benzerleriyle Karşılaştırılması

Elimizdeki risâleyi karşılaştırmak için seçtiğimiz eserler:

1- *Kitâbü'l-Binâ fi's-Sarf (Binâü'l-Ef 'âl)* ³⁶. Bu kitap, *Binâ* ismiyle meşhur olmuştur. Bu eser, Arap ülkeleri hariç İslâm âleminde, özellikle de Osmanlı-Türk dünyasında yüz yıllarca okutulmuştur. Halen de bazı yerlerde okutulmaktadır.

2- *Kıfayetü'l-Mübtedî*. İmam Birgivî (öl.925/1523)'ye ait olan bu eseri tercih edişimizin nedeni ise; müellifimizin adı geçen eserden çok fazla faydalanmış olmasıdır.

3- *İnne Ebvâbe't-Tasrîf Erba'un*. Zeynî Zâde Huseyn b. Ahmed (öl.1172/1759)'in kalem aldığı bu eseri de yazarın, müellifimizin çağdaşı olması ve kendisinden yararlanması nedeniyle aldık.

Binâ kitabı, fiillerin mâzi ve muzârilerinde gösterdiği ses, yapı ve mana değişiklikleri esas alınarak, fiil kalıplarının sülâsiden sūdâsiye (altılı) doğru ve dildeki işleklik sırasına göre masterlarıyla birlikte verilerek, müteaddî ve lâzım manalarına da işaret edilmek suretiyle hazırlanmıştır. Adı geçen kitap, fiil kalıplarını 6 tanesi sülâsî mücerred, 12 sülâsî mezîd (fiil köküne 1,2 ve 3 harf eklenerek), bir bâb rubâ'î mücerred, 3 rubâ'î mezîd (fiil köküne 1 ve 2 harf eklenerek), 6 rubâ'î mücerrede mülhak, 5 تَدْحَرْج ve 2 tane de اِخْرَجَ bâbına mülhak olmak üzere toplam 35 bâb olarak vermiştir.

Ömer İspirî'nin risâlesinde ise adı geçen fiil bâblarının sayısı 41 tanedir. O, *Binâ* kitabından farklı olarak rubâ'î mücerrede (دَحْرَج) mülhak olanları فَعْلٌ - يُفْعِلُ - فَعْلَةٌ - فِعْنال، قُلْنَص - يُقْلِنَسُ - قُلْنَصَة - قُلْنَاص - فَعْلٌ - يُفْعِلُ - فَعْلَةٌ - فِعْنال. فَعْلٌ - يُفْعِلُ - فَعْلَةٌ - فِعْنال kalıplarını da eklemek suretiyle 8 bâba çıkarmıştır.

İspirî, تَدْحَرْج bâbına mülhakları da تَفْعَلٌ ve تَمْفَعُلٌ، تَفْعَلٌ - تَمْفَعُلٌ - تَمْفَعُلٌ - تَمْسُكُنْ - تَمْسُكُنْ، تَمْسُكُنْ - تَمْسُكُنْ، تَمْسُكُنْ - تَمْسُكُنْ، تَمْسُكُنْ - تَمْسُكُنْ، تَمْسُكُنْ - تَمْسُكُنْ، تَمْسُكُنْ - تَمْسُكُنْ، تَمْسُكُنْ - تَمْسُكُنْ den oluşan 3 kalıbı eklemek suretiyle 8 bâba çıkarmıştır.

³⁶ Bakınız; Mehmet Çakır, “Binâü'l-Ef 'âl”, *DİA*, IV,179.

Ayrıca أَفْعَلٌ (أَفْشَعْرٌ) أَفْعَلٌ - يَفْعُلٌ - أَفْعُلٌ، اطمأنَّ - يطمئنُّ - اطمئنان (أَفْشَعْرٌ - يَقْشَعِرُ - أَفْشَعْرَارٌ) bâbına mülhak ayrı bir bâb yazmıştır. Görüldüğü gibi İspirî, *Binâ* kitabında yer alan 35 bâba 6 bâb daha ekleyerek bu sayıyı belirtildiği gibi 41 bâba çıkarmıştır.

İncelediğimiz İspirî'ye ait risâle ile İmam Birgivî'nin *Kifayetü'l-Mübtedî* isimli eseri hemen hemen biri birinin aynısıdır. Birgivî, sülâsî 6 bâbı vezin ve mevzun olarak sadece mâzi ve muzârisi ile diğerlerini ise mâzileriyle vermiştir. Birgivî eserinde ayrıca aksâm-ı seba' vs. gibi sarfın diğer konularına da yer vermiştir. *Kifayetü'l-Mübtedî*'de bâb sayısı, İspirî'deki artırımların aynılığıyla 41 tanedir. Sonuç olarak İspirî'nin risâlesini adı geçen esere dayanarak oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Zeynî Zâde, *İnne Ebvâbe't-Tasrîf Erba'ûn* isimli eserinde, adından da anlaşılacağı gibi bâbların sayısını 40 olarak vermiştir. Risâlesinin ilk sayfasında: "Meşhur olan bâbların sayısının 40 olmasıdır. Ancak *Binâ* sahibi (*Binâ* isimli kitabın yazarını kast ediyor) kullanımları az olduğu için bu فَعْلَةٌ ، فَعْلَةٌ ، فَعْلَةٌ ve تَمْعُلٌ ، تَمْعُلٌ ، تَمْعُلٌ 5 bâbı zikretmeden bâbların sayısını 35 olarak vermiştir. İmam Birgivî de *Kifâye* isimli eserinde bu 40 bâba اطمأنَّ ve اشمأزَّ örneğinde olduğu gibi أَفْشَعْرٌ ye mülhak bir bâb eklemek suretiyle bu sayıyı 41'e çıkarmıştır. Bu bâblardan emsile-i muhtelifenin çekimi nahvin esasıdır." demektedir. Görüldüğü gibi Zeynî Zâde'nin eseri ile İspirî'nin risâlesindeki bâb sayısında rakamsal olarak tek bir fark vardır. Zeynî Zâde eserinde adı geçen bâbların emsile-i muhtelifenin çekimlerini de vermiştir.

İspirî risâlesinde, diğerlerinin tümünden farklı olarak مَفَاعَلَةٌ bâbının 3 şekilde gelen mastarına bir şekil (فِعَالٌ) daha ekleyerek (- فِيعَالٌ - فِيعَالٌ) مَفَاعَلَةٌ 4 bâba çıkarmıştır. Bu da onu diğer sarf müelliflerinden farklı bir konuma getirmiştir.

SONUÇ

Gramer çalışmaları, başlangıçta *Kur'ân-ı Kerîm*'in doğru okunup doğru anlaşılması ve Arapça'nın korunması arzusuna yönelik olsa da sonraları gramer (dil bilgisi) öğrenme ve öğretmeyi de içine alan bir bilim

dalı haline gelmiştir. Bu alanda çeşitli ekoller ortaya çıkmış ve çok fazla ilmi müzakere ve tartışmalar yapılmıştır.

Daha sonraları gramer alanında araştırma ve inceleme eserleri yanında Arapça öğretimine yönelik eserler ortaya çıkmaya başlamış ve bu eserlerden bazıları, hoca ve talebe nezdinde, diğerlerinden daha fazla kabul görmüştür.

Edisyon kritiğini yaptığımız *er-Risâle fî Temeyyuzi'l-Ebvâb* isimli risâlenin müellifi Ömer b. Alî b. İbrâhîm b. Halîl el-İspirî de sarf alanında sadece fiil kalıplarını içeren risâlesini, öğrencinin bunları en kolay şekilde öğrenmesi amacıyla yazmıştır.

Müellifi tarafından bu adı geçen gaye için yazılmış olan eserin tek bir yazma nüshasına ulaşılmıştır. Bu da adı geçen eserin talebe ve hocalar tarafından kabul görmediğini göstermektedir. Bunun birtakım sebepleri olabilir.

Biz makalemizde, pek de bilinmeyen böyle küçük bir risâlenin edisyon kritiğini yaparak ilim âlemine sunmayı düşündük.

KAYNAKÇA

‘Alî ‘Abdulvâhid Vâfi, *Fıkhu'l-luğa*, Kahire, tsz.

Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivi Hayatı ve Eserleri ve Arapça Tedrisindeki Yeri*, İstanbul, 1992.

Bakırcı, Selami-Demirayak, Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 2001.

Brockelmann (C.), *Târîhu'l-edebi'l-'arabî*, I-VI, trc. ‘Abdulhalîm en-Neccâr. (I-III. ciltler); es-Seyyid Ya‘kûb Bekr-Ramadân ‘Abduttevvâb, (IV-VI ciltler), Kahire, tsz.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden1943-1949.

Bursalı, Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III (tek mücellet), İstanbul, 1333-1342.

Çögenli, M. Sadi, *Eski Harflerle Basılmış Arapça Dilbilgisi Kitapları Katalogu*, Erzurum, 1991.

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1 – XXXXIV, İstanbul, 1988-2014.

er-Râdî el-İstirâbâdî, *Şerhu 'ş-Şâfiye (er-Râdî)*, İstanbul, tsz.

es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân, *Buğyetu 'l-vu 'ât fî tabakati 'l-luğaviyyîn ve 'n-nuhât*, nşr. M. Ebu 'l-Fadl İbrâhîm, I-II, Mısır, 1399/1979.

es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân, *el-Muzhir*, nşr. Ahmed Câd el-Mevlâ ve diğçerleri, I-II, Kahire, tsz.

ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. 'Abdillâh, *el-Burhân fî 'ilmi 'l-Kur'ân*, nşr. M. Ebu 'l-Fadl İbrâhîm, I-IV, Mısır, 1376/1957.

Hasan Hindâvî, *Menâhîcu 's-sarfîyyîn ve mezâhibuhum*, Beyrut, 1409/1989.

İbn 'Akîl, 'Abdullâh b. 'Abdirrahmân, *Şerh İbn 'Akîl*, nşr. K. Ş. er-Rufâ'î, I-II, Beyrut, 1408/1987.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed ' Abdullâh b. Yûsuf, Evdahu 'l-mesâlik ilâ elfiyvet-i İbni Mâlik, Beyrut, tsz.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu 'l-'Arab*, I-XX, Dâr Sâdır, tsz.

İmam Birgivî, *Kıfayetü 'l-mübtedî*, nşr. Sadi Çöçenli, Fen-EdebiyatFak. Yayınları, Erzurum, 2000.

İsmâ'îl Bâşâ el- Bağdâdî, Hediyyetu 'l-'ârifin esmâ 'u'l-mu'ellifin ve âsâru 'l-musannifin, I-II, İstanbul, 1951.

İspirî, *Risâle*, vr. 4b (“veste 'zentü” ifadesine düştüğü haşiye).

İspirî, *Risâle fî Aksami 'l-Kelime*.

İspirî, *Temeyyuzu 'l-Ebvâb* .

Kâtib Çelebi, *Keşfu 'z-zunûn 'an esâmi 'l-kutub ve 'l-funûn*, nşr. Şerefettin Yalçkaya, I-II, Ofset-İstanbul, 1378/1957.

Kehhâle, 'Ömer Rıza, *Mu 'cemu 'l-Mü 'ellifin Terâcimü Musannifi 'l-Kütübi 'l-'Arabîyye*, Beyrut ts.

Muhammed et-Tantâvî, *Neş 'etu 'n-nahv ve târihu eşheri 'n-nuhât*, Mısır, 1393/1973.

Ömer Kara, “Ömer b. Alî el-İspirî: Hayatı, Eserleri ve Bir Risâlesinin Tanıtımı” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, Erzurum, 2007.

Sa‘duddîn et-Taftâzânî, *Tedrîcu ‘l-edânî (Şerhu ‘İzzî)*, Haleb, tsz.

Sîbeveyh, Ebû Bişr ‘Amr b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, nşr. Muhammed Hârûn, I-VI, Kahire, 1402/1982.

Şevkî Dayf, *el-Medârisu ‘n-nahviyye*, Kahire, 1968.

Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafâ, *Mıfîâhu’s-sa‘âde ve misbâhu’s-siyâde*, I-II, Kahire, 1968.

Yavuz, Mehmet, *Osmanlı Türk Alimleri*, İstanbul.2001.

Zeynî Zâde Huseyn b. Ahmed el-Hanefî el-Bursevî, *İnne Ebvâbe’t-Tasrîf Erba‘ûn*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1297.

تَمِيْزُ الْأَبْوَابِ

تَأْلِيْف

عمر بن علي بن ابراهيم بن خليل الإسبيري

إِعْدَاد

أستاذ مشارك اسماعيل دمير

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حمدا لمن أهله الميسرُ تَمِيْزُ الْأَبْوَابِ لمن تتبَعُ أقوالَ أُولي الْأَبْوَابِ، سائلا قِيْلَ الْكَلِمَاتِ السَّالِمَةَ كُلَّ دَهْرٍ سَيِّمًا عِنْدَ الْإِعْتِلَالِ، وَعَدَمَ قَالَ النَّاقِصَةُ فِي الْأَزْمَنَةِ الْمَاضِي، وَالْحَالِ، وَالْإِسْتِقْبَالِ. وصلوة³⁷ على من يُحِبُّ إِدْغَامَ أُمَّتِهِ، مُضَاعَفَ رَحْمَةِ ذِي الْجَلَالِ، وَعَلَى الَّذِينَ صرَّفُوا قَوْلَ مَنْ ادَّعَى مُضَارَعًا لَهُ وَالْمَثَالَ.

وبعد³⁸ / فيقولُ العبدُ الفقيرُ إلى عفوِ ذِي العفوِ الكثيرِ، ابْنُ، ابْنُ، ابْنُ خَلِيلِ الْإِسْبِيرِيِّ، عفا عنهم العفوُ الغنيُّ.

³⁷ Bu kelime muhtemelen bir yazım hatası mevcuttur. Doğrusu صلاة şeklinde olmalıdır.

³⁸ أي بعد الفراغ عن البسمة والحمدلة والصلاة.

لَمَّا كَانَ مِنْ أَهَمِّ الْأُمُورِ، ضَبِطَ الْأَبْوَابَ الْمُتَصَرِّفَةَ³⁹ بِأَلْفِ قُصُورٍ. جَمَعْتُهَا⁴⁰ عَادًا عَلَى التَّرْتِيبِ
بشروط أن لا يزيد سوى التهذيب.
وهي⁴¹ أحد وأربعون باباً
ستة⁴² للثلاثي⁴³ نحو: نَصَرَ، وَضَرَبَ، وَفَتَحَ، وَعَلِمَ، وَحَسُنَ، وَحَسِبَ.
أحد وثلاثون لمزيده⁴⁴، فما⁴⁵ زانده حرفاً، أحد عشر⁴⁶: إفعال، وتفعيل، ومفاعلة.
هي⁴⁷ ليست بمُلحقة و / فَوْعَلَةٌ، فَيْعَلَةٌ، فَعُولَةٌ، فَعِيلَةٌ، وَفَعْلَةٌ، وَفَعْلَةٌ، وَفَعْلَةٌ، وَفَعْلَةٌ هي
ملحقة بـ " دَحْرَجَ "، أعني أنه أريد موازنتها له⁴⁸.
وما زانده حرفان، ثلاثة عشر⁴⁹: انفعال، وافتعال، وافعلال، وتفعّل، وتفاعّل. هي ليست
بملحقة. وتَمَفَّعِلٌ، وَتَفَوَّعِلٌ، وَتَفَعَّلَ، وَتَفَعَّلَ، وَتَفَعَّلَ، وَتَفَعَّلَ، وَتَفَعَّلَ، وَتَفَعَّلَ. هي مُلحقة بـ "
تَدَحْرَجُ".
وما زانده ثلاثة⁵⁰، سبعة⁵¹، اسْتَفْعَلَ، وَأَفْعِيْعَالٌ، وَأَفْعُوَالٌ، وَأَفْعِيْلَالٌ. هي ليست بمُلحقة.
وافْعِنَالٌ، وافْعِنَاءٌ، هما ملحقان / بـ "أَحْرَجَ". وافْعِنَالٌ، هو ملحق بـ "أَفْسَعَرَ".
وواحد⁵² للرباعي: وهو⁵³ فَعْلَلَةٌ، كدَحْرَجَةٍ.
وثلاثة⁵⁴ لمزيده⁵⁵: وهي تَفَعَّلٌ، و افْعِنَالٌ، وافْعِلَالٌ، هي ملحق بها.
ونُدْكُرُ مَوْزُونَ كُلَّ مِنْ الْأَبْوَابِ الْمُعْدُودَةِ عَلَى تَرْتِيبِهَا:
فَمَوْزُونَ أَفْعَلٌ - يُفْعَلُ - إِفْعَالًا، نَحْوُ: أَكْرَمَ لَا يُكْرَمُ - إِكْرَامًا، بِزِيَادَةِ الْهَمْزَةِ فِي الْأَوَّلِ.
ومَوْزُونَ فَعَلٌ - يُفْعَلُ - تَفْعِيْلًا وَتَفْعِلَةً، نَحْوُ: خَرَجَ - يُخْرَجُ - تَخْرِيْجًا وَتَخْرِيْجَةً، بِتَكَرُّرِ الْعَيْنِ
عَلَى الْاِخْتِلَافِ مَعَ الْإِدْغَامِ.
ومَوْزُونَ فَاعِلٌ - يُفَاعِلُ - مُفَاعَلَةٌ وَفِعَالًا / وَفِيْعَالًا وَفِعَالًا، نَحْوُ: قَاتَلَ - يُقَاتِلُ - مُقَاتَلَةٌ وَفِتَالًا
وَقِيْتَالًا وَفِتَالًا، بِزِيَادَةِ الْأَلْفِ بَيْنَ الْفَاءِ وَالْعَيْنِ.

³⁹ Ömer el-İsbiri'nin bu risalesinin adı.

⁴⁰ فالضمير راجع إلى ضبط الأبواب.

⁴¹ فالضمير راجع إلى الأبواب.

⁴² أي ستة أبواب من أحد وأربعين.

⁴³ أي للثلاثي المجرد.

⁴⁴ أي مزيد على الثلاثي المجرد.

⁴⁵ أي كلمة اشتقاقية.

⁴⁶ أي أحد عشر باباً من أحد وأربعين.

⁴⁷ أي هذه الثلاثة للرباعي غير الملحق.

⁴⁸ فالضمير راجع إلى دحرج.

⁴⁹ أي ثلاثة عشر باباً من أحد وأربعين.

⁵⁰ أي في المزيد في الثلاثي المجرد ثلاثة أحرف.

⁵¹ يعني هي سبعة أبواب.

⁵² أي من تلك الأبواب الأحد والأربعين.

⁵³ أي الرباعي المجرد.

⁵⁴ أي ثلاثة أبواب من أحد وأربعين.

⁵⁵ للرباعي المزيد فيه.

وموزون فَوَعَلَ - يُفَوِّعِلُ - فَوَعَلَةٌ وفعيلاً، نَحْوُ: حَوَقَلَ - يُحَوِّقِلُ - حَوَقَلَةٌ وحيقَالاً، بزيادة الواو بين الفاء والعين.

وموزون فَعِيلٌ - يُفَعِّعِلُ - فَعَيْلَةٌ وفعيلاً، نَحْوُ: بَيَّطَرَ - يُبَيِّطِرُ - بَيَّطَرَةٌ وبيطَارًا، بزيادة الياء بين الفاء والعين.

وموزون فَعُولٌ - يُفَعِّوِلُ - فَعَوِلَةٌ وفعوَالاً، نَحْوُ: جَوَّهَرَ جَوَّهْرٌ - جَوَّهْرَةٌ وجَوَّهْرًا، بزيادة الواو بين العين واللام.

وموزون فَعِيلٌ - يُفَعِّعِلُ - / فَعَيْلَةٌ وفعيلاً، نَحْوُ: عَثِيرٌ - يُعَثِّيرُ - عَثِيرَةٌ و عَثِيرًا، بزيادة الياء بين العين واللام.

وموزون فَعَلٌ - يُفَعِّلُ - فَعَلَّةٌ وفعِلَالاً، نَحْوُ: جَلَبَبٌ - يُجَلِّبِبُ - جَلَبَبَةٌ وجَلَبَابًا، بتكرير اللام بلا إدغام.

وموزون فَعَلِيٌّ - يُفَعِّلِيٌّ - فَعَلَاءٌ وفعِلَاءً، نَحْوُ: سَلَقَى⁵⁶ - يُسَلِّقِي - سَلَقَاءٌ وسَلِقَاءً، بزيادة الياء في الآخر.

وموزون فَعَلٌ - يُفَعِّلُ - فَعَلَّةٌ وفعِلَالاً، نَحْوُ: قَلْنَسٌ - يُقَلِّنِسُ - قَلْنَسَةٌ وقَلْنَسًا، بزيادة النون بين العين واللام.

وموزون فَعَلٌ - يُفَعِّلُ - فَعَلَّةٌ وفعِلَالاً، نَحْوُ: زَلَزَلٌ - يُزَلِّزِلُ - زَلَزَلَةٌ وزَلَزَالًا، بتكرير الفاء بعد العين.

وهذا الباب رباعي مُجَرَّدٌ عِنْدَ البَصْرِيِّينَ، فَوَزْنُهُ⁵⁷ فَعَلَلٌ.

وموزون انْفَعَلٌ - يُنْفَعِّلُ - انْفَعَالاً، نَحْوُ: انْكَسَرَ - يُنْكَسِرُ - انْكَسَارًا، بزيادة الهمزة والنون في الأول.

وموزون انْفَعَلٌ - يُنْفَعِّلُ - انْفَعَالاً، نَحْوُ: اجْتَمَعَ - يُجْتَمِعُ - اجْتِمَاعًا، بزيادة الهمزة في الأول والتاء بين الفاء والعين.

وموزون اِفْعَلٌ - يُفَعِّلُ - اِفْعَالاً، نَحْوُ: احْمَرَّ - يَحْمُرُّ ت احْمِرَارًا، بزيادة الهمزة في الأول وتكرير اللام مع الإدغام.

/ وموزون تَفَعَّلٌ - يُتَفَعَّلُ - تَفَعُّلاً، نَحْوُ: تَكَسَّرَ - يُتَكَسَّرُ - تَكَسَّرًا، بزيادة التاء في الأول وتكرير العين على الاختلاف مع الإدغام.

وموزون تَفَاعَلٌ - يُتَفَاعَلُ - تَفَاعُلًا، نَحْوُ: تَبَاعَدَ - يُتَبَاعَدُ - تَبَاعُدًا، بزيادة التاء في الأول والألف بين الفاء والعين.

وموزون تَمَفَّلٌ - يُتَمَفَّلُ - تَمَفُّعًا، نَحْوُ: تَمَسَّكَنَ - يُتَمَسَّكُنُ - تَمَسَّكُنًا، بزيادة التاء والميم في الأول.

⁵⁶ الألف منقلبة عن الياء لتحركها وافتتاح ما قبلها

⁵⁷ فالضمير راجع إلى هذا الباب.

ومُوزونٌ تَفَوَّعَلٌ - يَتَفَوَّعَلُ - تَفَوَّعُلًا، نَحْوُ: تَجَوَّرَبٌ - يَتَجَوَّرَبُ - تَجَوَّرَبًا، بزيادةِ التاءِ في
الأوّلِ والواوِ / يَبِينُ الفاءِ والعينِ.
ومُوزونٌ تَفَيَّعَلٌ - يَتَفَيَّعَلُ - تَفَيَّعُلًا، نَحْوُ: تَشَيَّطُنٌ - يَتَشَيَّطُنُ - تَشَيَّطُنًا، بزيادةِ التاءِ في الأوّلِ
والياءِ يَبِينُ الفاءِ والعينِ.
ومُوزونٌ تَفَعَّوَلٌ - يَتَفَعَّوَلُ - تَفَعَّوَلًا، نَحْوُ: تَرَهَوَّكٌ - يَتَرَهَوَّكُ - تَرَهَوَّكًا، بزيادةِ التاءِ في الأوّلِ
والواوِ يَبِينُ العينِ واللامِ.
ومُوزونٌ تَفَعَّلَلٌ - يَتَفَعَّلَلُ - تَفَعَّلَلًا، نَحْوُ: تَجَلَّبَبٌ - يَتَجَلَّبَبُ - تَجَلَّبَبًا، بزيادةِ التاءِ في الأوّلِ
وتكريرِ اللامِ.
ومُوزونٌ تَفَعَّلَى - يَتَفَعَّلَى - تَفَعَّلَى، نَحْوُ: تَسَلَّقَى - يَتَسَلَّقَى - تَسَلَّقَى، بزيادةِ التاءِ في الأوّلِ
الياءِ في الآخرِ. / وَيُكْسَرُ ما قَبْلَ الياءِ في المَصْدَرِ لِمُجانَسَةِ
ومُوزونٌ تَفَعَّلَلٌ - يَتَفَعَّلَلُ - تَفَعَّلَلًا، نَحْوُ: تَقَلَّنَسٌ - يَتَقَلَّنَسُ - تَقَلَّنَسًا، بزيادةِ التاءِ في الأوّلِ
والنونِ يَبِينُ العينِ واللامِ.
ومُوزونٌ تَفَعَّعَلٌ - يَتَفَعَّعَلُ - تَفَعَّعَلًا، نَحْوُ: تَزَلَّزَلٌ - يَتَزَلَّزَلُ - تَزَلَّزَلًا، بزيادةِ التاءِ في الأوّلِ
وتكريرِ الفاءِ بَعْدَ العينِ. وهذا البابُ من مزيدِ الرُّباعِيِّ عِنْدَ البَصْرِيِّينَ، فَوَزَنُهُ⁵⁸ تَفَعَّلَلٌ.
ومُوزونٌ اسْتَفَعَّلَ - يَسْتَفَعَّلُ - اسْتَفَعَّلًا، نَحْوُ: اسْتَخْرَجَ - يَسْتَخْرَجُ - اسْتَخْرَجًا، بزيادةِ الهَمْزَةِ
والسَّيْنِ / والتاءِ في الأوّلِ.
ومُوزونٌ افْعَوَّعَلٌ - يَفْعَوَّعَلُ - افْعَوَّعَلًا، نَحْوُ: اعْشَوْشَبٌ - يَعْشَوْشَبُ - اعْشَوْشَبًا، بزيادةِ
الهِمَزَةِ في الأوّلِ والواوِ بَعْدَ العينِ وتكريرِ العينِ بَعْدَ الواوِ.
ومُوزونٌ افْعَوَّلٌ - يَفْعَوَّلُ - افْعَوَّلًا، نَحْوُ: اجْلُوذٌ - يَجْلُوذُ - اجْلُوذًا، بزيادةِ الهَمْزَةِ في الأوّلِ
والواوَيْنِ مع الإدغامِ بَيْنَ العينِ واللامِ.
ومُوزونٌ افْعَلَلٌ - يَفْعَلَلُ يَفْعَلَلُ⁵⁹ - افْعَلَلًا، نَحْوُ: اِحْمَارٌ - يَحْمَارُ - اِحْمَارًا، بزيادةِ الهَمْزَةِ في
الأوّلِ والألفِ بَيْنَ العينِ واللامِ وتكريرِ اللامِ مع الإدغامِ.
ومُوزونٌ افْعَلَّلٌ - يَفْعَلَّلُ - افْعَلَّلًا، نَحْوُ: افْعَسَسٌ - يَفْعَسَسُ - افْعَسَسًا، بزيادةِ الهَمْزَةِ
في الأوّلِ والنونِ بَعْدَ العينِ وتكريرِ اللامِ.
ومُوزونٌ افْعَلَّى - يَفْعَلَّى - افْعَلَّى، نَحْوُ: اسْنَقَى - يَسْنَقَى - اسْنَقَى، بزيادةِ الهَمْزَةِ في
الأوّلِ والنونِ بَعْدَ العينِ والياءِ في الآخرِ.
ومُوزونٌ افْعَلَلٌ - يَفْعَلَلُ - افْعَلَلًا، نَحْوُ: اطْمَأَنَّ - يَطْمَأَنُّ - اطْمَأَنَّنًا، بزيادةِ الهَمْزَةِ في الأوّلِ
والأخرى بَعْدَ العينِ وتكريرِ اللامِ مع الإدغامِ.
ومُوزونٌ فَعَّلَلٌ - يَفَعَّلَلُ - فَعَّلَلَهُ وَفَعَّلَلًا، نَحْوُ: دَخَرَجٌ - يَدَخَرُجُ - دَخَرَجَةٌ وَدَخَرَجًا، بلا زيادةِ.
ومُوزونٌ تَفَعَّلَلٌ - يَتَفَعَّلَلُ - تَفَعَّلَلًا، نَحْوُ: تَدَخَّرَجٌ - يَتَدَخَّرُجُ - تَدَخَّرَجًا، بزيادةِ التاءِ في الأوّلِ.

⁵⁸ فالضمير راجع إلى هذا الباب.

⁵⁹ المؤلف قد كتب هذه الكلمة مكررة.

وَمَوْزُونُ أَفْعَلَلَّ - يَفْعَلُّلُ - أَفْعَلَّلَا، نَحْوُ: اِخْرَجْ - يَخْرُجُ - اِخْرَجَامَا، بِزِيَادَةِ الْهَمْزَةِ فِي
الْأَوَّلِ وَالنُّونَ بَعْدَ الْعَيْنِ.
وَمَوْزُونُ أَفْعَلَّ - يَفْعَلُّلُ - أَفْعَلَّلَا، نَحْوُ: أَفْشَعِرْ - يَفْشَعِرُ - أَفْشَعِرَارًا، بِزِيَادَةِ⁶⁰ فِي الْأَوَّلِ
وَتَكْرِيرِ اللَّامِ مَعَ الْإِدْغَامِ.
فَلْيَكُنْ هَذَا آخِرَ مَا عَدَدْتُ الْأَبْوَابَ بِتَوْفِيقِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ، عَلَى وَجْهِ يُسَهِّلُ حِفْظَهَا، وَيُبَسِّرُ
تَمْيِزُهَا بِحَيْثُ أَيُّ بَابٍ مُلْحَقٌ؟ وَ أَيُّ بَابٍ بِهِ مُلْحَقٌ؟ وَ أَيُّ بَابٍ زِيدَ بِهِ حَرْفٌ، أَوْ حَرْفَانِ، / أَوْ ثَلَاثَةٌ
أَحْرَفٍ عَلَى الثَّلَاثِيَّ؟ وَكَذَا مَا زِيدَ عَلَى الرَّبَاعِيَّ.
الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى تَوْفِيقِهِ لِتَرْتِيبِ الْأَبْوَابِ بِأَرْزَنِ الرَّوْمِ. هِيَ مَنْبَعُ أُولَى الْأَبْوَابِ فِي أَوَّلِ صَفَرٍ مِنْ
سَنَةِ خَمْسٍ وَأَرْبَعِينَ، عَقِيبَ مِائَةِ إِثْرٍ أَلْفٍ بَعْدَ هِجْرَةِ أَفْضَلِ الْمُرْسَلِينَ.
وَإِنَّمَا تَنْفِجِي ثَانِيَةً مَعَ التَّهْدِيبِ وَالتَّنْذِيبِ فَفِي قُسْطَنْطِينِيَّةَ فَضَّلَهَا عَنِّي عَنِ التَّعْرِيفِ وَالتَّعْرِيبِ
عَلَى أَوَائِلِ جُمَادَى الْأُولَى مِنْ سَنَةِ 1148.
وَسَمَّيْتُهُ تَمَيَّرَ الْأَبْوَابِ، هَدِيَّةً لِصَبِيانِ الْأَحْبَابِ، سَائِلًا مِنَ الْإِخْوَانِ أَنْ يُعَلِّمُوهُ لِلصَّبِيانِ،
لِيَتَنَفَّعُوا بِهِ، وَيَدْعُوا لِمَوْلَاهُ.

⁶⁰ أي بزيادة الألف.